

ماخذشناسی حسن بن علی عسکری ملقب به ناصر کبیر اطروش

کاظم استادی^۱

چکیده

حسن بن علی یا ناصر کبیر، از امرای علوی قرن سوم هجری منطقه طبرستان ایران است. مشهورترین اثر وی، تفسیر کبیر است. با توجه به اهمیت تاریخی ناصر اطروش، به عنوان یکی از حاکمان علوی شمال ایران و نیز شخصیت مذهبی و روایی او، پژوهش‌گران علاقمند به این حوزه، نیازمند به ماخذشناسی پیرامون ناصر اطروش هستند. در این نوشته، به معرفی توصیفی ۲۵ اثر مستقل یا قابل توجه درباره اطروش و معرفی شناسنامه‌ای بیش از ۷۰ اثر دیگر پرداخته شده، که می‌تواند محققان را در تحقیقات و پژوهش‌هایی با موضوع اطروش یاری نماید، پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها

ناصر اطروش، کتابشناسی، تاریخ طبرستان، تاریخ شیعه، آثار شیعه، زیدیه.

مقدمه

حسن بن علی یا ناصر کبیر، از امرای علوی قرن سوم هجری منطقه طبرستان ایران است. وی که بر اثر اصابت ضربه‌ای در جنگ، شنوایی‌اش دچار مشکل شد، پس از مرگش، غالباً به «اطروش» خوانده می‌شود. سید ناصر بر حاکمان سامانی طبرستان خروج کرد و با پیروزی خود، پایگاه علویان را بیش از قبل، رونق بخشید؛ و بار دیگر حکومت علویان را در آنجا به نیکویی احیا نمود. وی تا هنگام مرگش، برگیلان، طبرستان و قسمتی از جرجان، حکومت داشت (به عنوان نمونه نک: ابن اسفندیار، ۱۳۶۶ش: ۱/۱۱۷ به بعد).

طبق منابع و شواهد تاریخی، ناصر کبیر در علوم تفسیر، فقه، کلام و حدیث، از سرآمدان روزگار خود بوده است؛ و مشهورترین اثری که به وی نسبت می‌دهند، تفسیر کبیر است. وی در آمل درگذشت و مقبره او تا قرن‌ها توسط زوار گیل شرقی، که از زیدیه بودند، و مخصوصاً فرقه ناصریه که پیوند محکمی با بازماندگان اطروش داشتند، زیارت می‌شد. هم‌اکنون نیز مزارش در آمل، زیارتگاه عموم است، و از امام زادگان این شهر محسوب می‌شود (نک: موسوی نژاد، ۱۳۹۲ش: سراسر متن).

حسن اطروش، محدث و راوی حدیث است؛ و روایات محدودی نیز از او، در منابع شیعه وجود دارد (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: د، سراسر متن)؛ شیخ طوسی او را در شمار اصحاب امام هادی علیه السلام آورده است (نک: طوسی، ۱۴۱۵ق: ۳۸۵). در پژوهش‌های جدید، مشخص شده که تفسیر عسکری منسوب به امام حسن عسکری یعنی امام یازدهم شعبان علیه السلام، از اوست (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ذ، سراسر متن)؛ بنابراین اکنون، بیش از ۴۲۰ روایت از او در منابع امامیه وجود دارد (نک: استادی، ۱۴۰۱ش: ع، سراسر متن).

طرح مسأله

با توجه به اهمیت تاریخی ناصر اطروش به عنوان یکی از حاکمان علوی شمال ایران، و نیز شخصیت مذهبی و روایی او، و مشخص شدن اینکه تفسیر عسکری از آثار به جای مانده از اطروش است، اکنون لازم است پیرامون وی، تحقیقات بیشتر و جدیدتری صورت گیرد. بنابراین پژوهش‌گران علاقمند به این حوزه، نیازمند به مأخذشناسی پیرامون ناصر

اطروش هستند؛ و باید بدانند که چه تعداد آثار مستقل و غیرمستقلی پیرامون ناصر کبیر در دهه های اخیر نگارش یافته؛ و جدای از آن، به چه آثار دیگری می توانند به عنوان منابع مرتبط با حیات و ترجمه وی، مراجعه نمود. بنابراین، در پژوهش حاضر، سعی شده تا به این پرسش پاسخ داده شود؛ و ضمن جستجوی منابع مختلف، آثار مرتبط با ناصر کبیر شناسایی و معرفی گردند.

پیشینه

پیرامون آثار و تألیفات خود ناصر اطروش، مقالات و نوشته هایی وجود دارد که در این مقاله معرفی شده اند؛ ولی متأسفانه جز سه اثر، مابقی تألیفات حسن بن علی عسکری اطروش، باقی نمانده اند؛ و یا تاکنون شناسایی نشده اند.

اما پیرامون منابع و مأخذهای مورد نیاز برای پژوهش درباره خود ناصر کبیر، مخصوصاً آثار و مقالاتی که در دهه های اخیر کار شده، نوشته ای تدوین و نگارش نشده است؛ و این نوشته حاضر، اولین اثر در این موضوع است.

در این پژوهش، ضمن طرح مقدماتی در مذهب و آثار ناصر کبیر، به معرفی توصیفی حدود ۲۵ اثر مستقل یا قابل توجه که در سالهای اخیر درباره اطروش نوشته و منتشر شده است، خواهیم پرداخت؛ و سپس به معرفی و مأخذشناسی شناسنامه ای بیش از ۷۰ اثر، که بخشی کوتاه از آن ها به تاریخ یا شخصیت حسن بن علی پرداخته؛ و یا از سوی دیگر، می توانند ما را در تحقیقات با موضوع اطروش یاری نماید، شناسانده می گردد.

۱- مذهب اطروش

از دیرباز تاکنون، نویسندگان متعددی از اهل تسنن، همانند: ابن ندیم (م ۳۸۵ ق)، شهرستانی (م ۵۴۸ ق)، ابن اثیر (م ۶۳۰ ق)، نویری (م ۷۳۳ ق)، ابن خلدون (م ۸۰۸ ق)؛ و نیز امامیه همانند: شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ ق)، شهید اول (م ۷۸۶ ق)؛ و برخی منسوبان به شیعه همانند: ابن فندق بیهقی (م ۵۶۵ ق)، وی را زیدی دانسته اند.

همچنین، نویسندگان زیدی مذهب، همانند: ابوطالب هارونی (م ۴۲۴ ق)، و غیر زیدی، همانند: ابوالحسین فخر رازی (م ۶۰۶ ق)، مروزی (م ۶۱۴ ق)، ابن طقطقی (م ۷۰۹ ق)،

ابن عنبه (م ۸۲۸ق)، تاج‌الدین محمد زهره (م ۹۲۷ق)، کیاگیلانی (قرن ۱۰)، اطروش را از امامان زیدیه دانسته‌اند (نک: موسوی تنیانی، ۱۳۹۴ش: ۵۹).

ولی از آنجایی که زیدیه برخی از امامیه را نیز، همانند امام رضا علیه السلام، جزء شمار ائمه خود ذکر نموده‌اند (نک: المنصور بالله، ۱۴۲۲ق: ۲/۱۳۱؛ المؤیدی، ۱۴۴۱ق: ۱۵۳)، وضعیت مذهب ناصر اطروش، کمی پیچیده می‌گردد. به عنوان نمونه، افندی اصفهانی (م ۱۱۳۰ق) از تراجم نویسان امامیه، ناصر کبیر را از بزرگان امامیه دانسته و گفته است که، «از امامان زیدی بودن ناصر، ناقض امامی بودن مذهب وی نیست»؛ و تصریح کرده که ناصر کبیر، کتاب‌هایی مبتنی بر مذهب شیعه امامیه دارد. (نک: اصفهانی افندی، ۱۴۰۳ق: ۱/۲۷۷، و ما قبل آن).

شواهد متعددی نیز در کتاب المسائل الناصریات وجود دارد که نشان می‌دهد حسن بن علی عسکری، زیدی مذهب بوده است (نک: علم‌الهدی، ۱۴۱۷ق: سراسر متن)؛ و اساساً داستان خلق تفسیر عسکری در منطقه استرآباد و طبرستان، که مذهب رسمی آن زیدیه بوده است (به عنوان نمونه نک: واردی، ۱۳۸۹ش: ۶۹ به بعد)، شکل گرفته است؛ و حتی در داستان ابتدای تفسیر نیز به این وضعیت تصریح شده است «... وکانت الزیدیه هم الغالبین بأسترآباد وکانا فی إمارة الحسن بن زید العلوي الملقب بالداعي إلى الحق إمام الزیدیه وکان کثیر الإصغاء إليهم، یقتل الناس بسعایاتهم...» (عسکری، ۱۴۰۹ق: ۱۰).

به همین مناسبت، در دوره متأخر، نویسندگان متعددی به تبیین مذهب ناصر کبیر پرداخته‌اند (به عنوان نمون نک: موسوی تنیانی، ۱۳۹۴ش: سراسر متن؛ علم‌الهدی، ۱۳۹۸ش: ۸۹) و با دلایل متعددی، اثبات نموده‌اند که اطروش، زیدی مذهب بوده است.

۲- آثار و تألیفات سید ناصر

در آثار گوناگون فهرستی و رجالی زیدیه و امامیه، کتاب‌ها و آثار متعدد و گاه پرشماری را برای ناصر اطروش برشمرده‌اند؛ که این تعداد، از حدود نه (نک: نجاشی، ۱۴۰۷ق: ۵۷، ش ۱۳۵) و چهارده اثر (نک: ابن ندیم، ۱۴۱۷ق: ۲۴۴)، تا بیش از یکصد و شصت اثر بیان شده؛ و حتی، به اعتقاد برخی از زیدیان مذهب قاسمیه، به سیصد اثر نیز می‌رسد (نک: ناشناس، مخطوط، ق ۸: ۱۰ به بعد).

در حال حاضر از این آثار پر شمار، جز دو یا سه اثر، که اکنون به وی منسوب هستند، چیزی باقی نمانده است. برای دیدن بیشتر این عناوین و توضیح برخی از این آثار، می‌توانید از فهرس متعدد زیدیه (همچنین نک: اطروش، ۱۴۱۸ و ۱۴۲۳ق: مقدمه) و برخی مقالات جدید امامیه استفاده کنید (نک: علم الهدی، ۱۳۹۸ش: ۱۷۵؛ استادی، ۱۴۰۰ش: ز، سراسر متن).

ناصر کبیر همچنین، آثار ولایی و امامتی فراوانی نوشته است، همانند: «۱- الاصول فی إثبات الإمامة والأئمة من ولد أمير المؤمنين. ۲- الأمالی فی اخبار الذی يتضمن فضائل اهل البيت. ۳- الامام المفترض الطاعة. ۴- الامامة. ۵- انساب الأئمة و موالیهم. ۶- انساب الطالبیین. ۷- التوحید و العدل و الإمامة. ۸- الحجج الواضحة بالدلائل الراجحة فی الإمامة. ۹- الظلّمة الفاطمية. ۱۰- المتوسمین فی الإمامة. ۱۱- المسترشد. ۱۲- النقض علی ابن الراوندی. ۱۳- النقض علی ابي بكر الأضمر فی الأصول. ۱۴- صفة الإمام. ۱۵- فدک و الخمس. ۱۶- فصاحة ابي طالب. ۱۷- معاذیر بنی هاشم فیما نقم علیهم.» (ناشناس، مخطوط، ق: ۸: ۱۰).

از متن آثار باقی مانده از اطروش، همانند کتاب البساط و الاحتساب، به نظر می‌رسد که کتاب‌های وی، یا لاقلاً آثار به جای مانده از او، تقریرات و یادداشت‌های دروس تعلیمی ناصر للاحق برای شاگردانش می‌باشند (به عنوان نمونه نک: اطروش، ۱۴۲۳ق: ۱۲)؛ که یا در زمان حیات او نگارش یافته‌اند و یا پس از زندگی ناصر کبیر توسط برخی جمع‌آوری و تدوین شده‌اند (نک: مسعودی، ۱۳۸۵ق: ۴/۳۷۷ و ۳۷۳؛ امین عاملی، ۱۴۲۱ق: ۵/۱۸۰).

۳- منابع مستقل (یا با حجم قابل توجه) پیرامون اطروش

منظور از منابع مستقل، منابع و مأخذی هستند که یا تمام آن به ناصر اطروش پرداخته شده است، و یا بخش قابل توجهی از اثر، به ناصر کبیر پرداخته است؛ و سه اثر از آنها نیز، اساساً تألیفی منسوب به شخص حسن بن علی عسکری اطروش هستند؛ که به ترتیب الفبایی نام مؤلف، عبارتند از:

۳-۱. اطلاعات شناسنامه‌ای بر اساس نام مؤلف

۱- استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، «بازشناسی نویسندگان توقیعات منسوب به امام عصر علیه السلام»

- برای شیخ مفید، موجود در کتاب احتجاج»، انتظار موعود، ش ۷۳.
- ۲- استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، «معرفی آثار قرآنی ناصر للحق اطروش با تأکید بر تفسیر او»، مطالعات ایرانی - اسلامی، ۱۰د، ش ۳.
- ۳- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، «بازشناسی مؤلف تفسیر منسوب به عسکری»، مجله قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی، دوره ۵۴ ش ۱۰۹.
- ۴- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، «بررسی رجالی حسن بن علی عسکری اطروش، صاحب تفسیر عسکری، در منابع امامیه»، مجله حدیث اندیشه، ویژه نامه همایش.
- ۵- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، «تجزیه و تحلیل محتوای داستان های راویان تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام»، مطالعات ایرانی - اسلامی، ۱۲د، ش ۲.
- ۶- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، «گزارش شکلی اسناد تفسیر امام حسن عسکری علیه السلام»، حدیث پژوهی، دوره ۱۴، ش ۲۸.
- ۷- استادی، کاظم (۱۴۰۱ش)، «معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام»، هفت آسمان، ش ۸۳.
- ۸- اطروش، حسن بن علی (۱۴۱۸ق)، البساط، یمن (صعده): مکتبة التراث الاسلامی.
- ۹- اطروش، حسن بن علی عسکری (۱۴۰۹ق)، تفسیر عسکری، قم: مدرسه امام مهدی علیه السلام.
- ۱۰- اطروش، حسن بن علی (۱۴۲۳ق)، الاحتساب، تحقیق جذبان، یمن (صعده): مکتبة التراث الاسلامی.
- ۱۱- بی نا، (۱۳۹۸ش)، «ناصر کبیر» (در دائرة المعارف بزرگ اسلامی)، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- ۱۲- پرگاری، صالح (۱۳۸۰ش)، «زمینه های قدرت یابی ناصر اطروش در طبرستان»، رشد آموزش تاریخ، شماره ۶.
- ۱۳- حسینی، سید حسن (۱۳۹۳ش)، «ناصر اطروش در آئینه سیاست و مذهب»، (از سلسله مقالات همایش «فی رحاب الامام علی علیه السلام»، مشهد: بی نا.
- ۱۴- رضا زاده لنگرودی، رضا (۱۳۹۳ش)، «حسن اطروش» (در دانشنامه جهان اسلام)، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.

- ۱۵- رضانی، سجاد (۱۳۹۶ش)، «تحلیلی جامعه‌شناختی از دوگانگی رفتار سیاسی - فرهنگی حاکمان شیعی تبرستان مطالعه موردی: حسن بن زید و حسن بن علی علوی»، دو فصلنامه جستارهای تاریخی، سال ۸، بهار شماره ۱.
- ۱۶- صالحی، محمد علی (۱۴۰۰ش)، «نگاهی نوبه منابع کهن در جستجوی آثار و احوال ناصر کبیر»، هفت آسمان، س ۲۳، ش ۸۱.
- ۱۷- عبداللهی، محمد (۱۳۹۳ش)، «نگاهی به مرام و مذهب شیعی ناصر کبیر، ابومحمد اطروش»، مجله مدرسه اسلامی علوم سیاسی گیلان، شماره ۲.
- ۱۸- علیزاده، رجبعلی (۱۳۹۶ش)، «میراث سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ناصر اطروش در دیلمان، گیلان و طبرستان»، پژوهشنامه تاریخ تمدن اسلامی س ۵۰، ش ۲.
- ۱۹- فلاح، ابراهیم (۱۳۹۲ش)، «تحلیلی از زندگی ناصر کبیر (بارویکرد اخلاقی فرهنگی)» (در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصر کبیر)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام.
- ۲۰- مجد، مصطفی (۱۳۹۲ش)، «رویکردهای سیاسی، عقیدتی ناصرالحق رهبر برجسته علویان طبرستان و آثار و پیامدهای آن» (در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصر کبیر)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام.
- ۲۱- مرادیان، ولی‌الله و دیگران (۱۳۸۰ش)، «نقش و عملکرد ناصر کبیر در نشر اندیشه شیعی در طبرستان»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، سال ۸، بهار شماره ۲۶.
- ۲۲- موسوی بروجردی، سید حسین (۱۳۹۸ش)، الناصر الاطروش، حیات و آثار، (فصل دوم المسائل الناصریات)، قم: دارالحدیث.
- ۲۳- موسوی تنیانی، سید اکبر (۱۳۹۴ش)، «بررسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره مذهب ناصر کبیر و خاندان او»، مجله تاریخ اسلام، س ۱۶، ش ۲.
- ۲۴- موسوی، جمال (۲۰۱۹م)، «دراسة تحليلية في مؤلفات الناصر الأطروش»، پژوهش نامه تاریخ تشیع، س ۱، ش ۲.
- ۲۵- موسوی نژاد، سید علی (۱۳۹۲ش)، «تبارشناسی ناصر کبیر» (در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصر کبیر)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام.
- ۲۶- موسوی نژاد، سید علی (۱۳۹۲ش)، «کاوشی در مبانی نظری سید مرتضی در الناصریات»

(مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصر کبیر)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام.
۲۷- موسوی نژاد، سید علی (۱۳۹۲ش)، مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصر کبیر، تهران: مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام.

۲۸- میراحمدی، سید علی (۱۳۹۲ش)، «خدمات و رویکردهای فرهنگی، اجتماعی ناصر اطروش در شمال ایران» (در مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصر کبیر)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام.

۲۹- میراحمدی، سید علی و دیگران (۱۳۹۳ش)، «ناصر کبیر و خدمات اجتماعی - سیاسی و فرهنگی - مذهبی وی در شمال ایران» (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، قم: دانشگاه ادیان (دانشکده شیعه‌شناسی).

۳-۲. اطلاعات توصیفی براساس نام اثر

جدای از سه اثر موجود منسوب به شخص حسن بن علی عسکری اطروش، یعنی ۱- الاحساب. ۲- البساط. ۳- تفسیر عسکری، که در منابع دیگر و نیز چاپ خود آنها، مکرراً توصیف و پرداخته شده‌اند؛ حدود ۲۵ اثر معرفی توصیفی می‌گردند. توضیحات، توصیفات و اطلاعاتی که در پی می‌آید، برخی چکیده خود مقالات و نوشته‌هاست، که نویسنده آن نوشته است؛ و برخی که چکیده‌ای نداشته‌اند، متنی توسط اینجانب تنظیم شده است؛ که به ترتیب الفبایی نام اثر عبارتند از:

۱- بازشناسی مؤلف تفسیر منسوب به عسکری / کاظم استادی.

چکیده: تفسیر منسوب به امام حسن بن علی عسکری علیه‌السلام، از تفاسیر روایی متقدم شیعه در قرن سوم است؛ که از جهات مختلفی، مناقشه‌آمیز است، و مورد نقد و گفتگوهای انتقادی برخی از اندیشمندان متقدم و متأخر امامیه، قرار گرفته است. با توجه به برخی مطالب سست و نادرست موجود در این تفسیر، و نیز مناقشات پیرامون آن، و مخصوصاً روشن شدن عدم انتساب تفسیر به امام یازدهم علیه‌السلام، اکنون این سؤال و مسأله به وجود می‌آید که: اگر تفسیر کنونی، برای امام حسن عسکری علیه‌السلام یا پدر بزرگوارشان نیست؛ پس مؤلف کتاب کنونی تفسیر چه کسی است؟ چه دلایلی وجود دارد که نشان دهد، تفسیر کنونی، متعلق به شخص بخصوصی است؟ یا اینکه این کتاب، با فرض عدم انتساب به

امامین عسکریین علیهم السلام، به نوعی «مجهول المؤلف» است؟ پژوهش حاضر، طی مقدماتی به شناسایی مؤلف این تفسیر می‌پردازد؛ و با دلایل و شواهدی از متن خود تفسیر و اسناد تاریخی دیگر، نشان می‌دهد که مؤلف تفسیر کنونی، در واقع «حسن بن علی عسکری» ملقب به ناصر للحق اطروش، امام زیدیه و حاکم علوی طبرستان است.

۲- بازشناسی نویسندگان توقیعات منسوب به امام عصر علیه السلام برای شیخ مفید، موجود در کتاب احتجاج / کاظم استادی.

چکیده: توقیعات منسوب به امام عصر علیه السلام، همه متعلق به دوره غیبت صغری هستند. در این میان، دو یا سه توقیع منسوب به شیخ مفید، با تاریخ‌های ۴۱۰ و ۴۱۲ قمری، در نسخه کتاب احتجاج منسوب به طبرسی، گزارش شده؛ که مربوط به عصر غیبت کبری می‌باشند. برخی از اندیشمندان، در انتساب و اعتبار آنها، تشکیک نموده‌اند؛ و از سوی دیگر، تحقیقات جدید نشان می‌دهد که این توقیعات از امام زمان علیه السلام و برای شیخ مفید نیستند. با توجه به عدم انتساب و اعتبار توقیعات منسوب به شیخ مفید به امام عصر علیه السلام، اکنون این مسأله به وجود می‌آید که، اگر این توقیعات موجود در کتاب احتجاج، از امام زمان علیه السلام و برای شیخ مفید نیستند، پس برای چه کسانی هستند؟ و چگونه می‌توان این نامه‌ها را به شخص دیگری استناد داد؟ یا چه دلایلی و قرائنی وجود دارد که نشان دهد، این توقیعات متعلق به شخص بخصوصی هستند؟ پژوهش حاضر، با ذکر مقدماتی، به شواهدی می‌پردازد که نشان می‌دهد این توقیعات، به احتمال بسیار قوی، نامه‌های رد و بدل شده میان ناصر کبیر اطروش و ابن نعمان، حاکم ساریه طبرستان، هستند؛ که مربوط به واقعه فتنه حسن بن قاسم، و کمک رسانی لیلی بن نعمان به بازگشت ناصر للحق به حکومت می‌باشند.

۳- بررسی انتقادی دیدگاه‌ها درباره‌ی مذهب ناصر کبیر و خاندان او / سید علی اکبر موسوی تنیانی.

چکیده: نوشتار پیش‌رو، در پی بررسی انتقادی نظرگاه‌های نایکسان درباره مذهب ناصر کبیر و خاندان وی است. در این باره، دو دیدگاه وجود دارد؛ گروهی از نویسندگان در سده‌های متمادی، با گرایش‌های اعتقادی مختلف و از طیف‌های گوناگون فکری و

علمی، او را پیرو مذهب زیدیه شمرده‌اند و در مقابل، گروهی دیگر از نویسندگان امامی که بیشتر از قرن دهم هجری به بعد هستند، با استناد به پاره‌ای از گزاره‌ها، او را عالمی امامی مذهب معرفی کرده‌اند. با بررسی تحلیلی گزاره‌ها و شواهد تاریخی و نیز آثار و آرای ناصر کبیر، درمی‌یابیم که دیدگاه گروه نخست، به صواب نزدیک تر است. در زمینه مذهب خاندان ناصر کبیر نیز می‌توان گفت اگرچه برخی منابع به مذهب امامی ایشان تصریح کرده‌اند، ولی با بررسی قراین و شواهد تاریخی، به احتمال قوی، سایر افراد دودمان ناصر کبیر نیز به مذهب زیدیه باورمند بوده‌اند.

۴- بررسی رجالی حسن بن علی عسکری اطروش، صاحب تفسیر عسکری، در منابع امامیه / کاظم استادی.

چکیده: حسن بن علی عسکری یا ناصر کبیر (م ۳۰۴ ق)، جدای از مقام حکومتی خود در دولت علویان طبرستان، عالم و محدث نیز بوده است؛ و روایات محدودی از او در منابع امامیه وجود دارد. در پژوهش‌های جدید، مشخص شده که تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام، از آثار اوست. بنابراین، اکنون بیش از ۴۲۰ روایت منقول از او در منابع امامیه، دستیاب می‌باشد. اطروش برخی از روایات تفسیر عسکری را به نقل از دیگران نقل نموده، اما بسیاری از آن روایات هم، نقل واحدی از شخص وی هستند. بنابراین لازم است جدای از این که تفسیر عسکری از ابعاد گوناگون، مورد دقت قرار می‌گیرد، بررسی رجالی ناصر کبیر نیز، انجام شود؛ تا دانسته شود که: آیا هویت و شخصیت اطروش در منابع متقدم امامیه شناخته شده است؟ یا بررسی شود که: وضعیت رجالی ناصر کبیر از نظر توثیق و تضعیف در منابع رجالی متقدم و متأخر شیعه امامیه، چگونه است؟ و در آخر، روشن شود که: روایات تفسیری وی را از نظر اعتبار رجالی، چگونه می‌توان ارزیابی و اعتبارسنجی نمود؟ در پژوهش حاضر، ضمن بررسی رجالی حسن بن علی اطروش، مشخص شد که وی در منابع رجالی متقدم و متأخر شیعه، به نوعی ناشناخته است؛ و با توجه به عدم توثیق وی در این منابع، اطروش از نظر اعتبار رجالی، ضعیف ارزیابی می‌گردد.

۵- تبارشناسی ناصر کبیر / سید علی موسوی نژاد.

چکیده: ابو محمد حسن بن علی (۲۳۰-۳۰۴ ق) مشهور به «ناصر الحق»، «ناصر کبیر»

و «ناصر اطروش»، از برجسته ترین دانشمندان و شخصیت های علوی تأثیرگذار بر تاریخ تشیع و ایران است. اگرچه درباره ناصر کبیر در منابع مختلف گزارش هایی هرچند کوتاه دیده می شود و پژوهشگران نیز از آن بهره می جویند، ولی در راه شناخت بهتری همچنان با کمبود منابع مواجه ایم. بی گمان یکی از راه های جبران این نقیصه، پرداختن به دودمان و خاندان اوست تا از این رهگذر به ریشه های شخصیت وی و زمینه های شکل گیری هویت او دست یابیم. در این جستار با بررسی بازه زمانی حدود ۱۵۰ سال (اواخر قرن اول تا نیمه قرن سوم هجری قمری) به معرفی تبار ناصر کبیر خواهیم پرداخت. این تبارشناسی شامل بررسی شخصیت های ذیل است: عمر اشرف فرزند امام علی بن حسین زین العابدین علیه السلام، فرزند او علی اصغر، فرزند وی حسن شجری، فرزند او علی عسکری که پدر ناصر بود و همچنین برخی از فرزندان تأثیرگذار آنان. نزدیکی به امامان امامیه و دانش افزایی از طریق آنان، مشارکت در مبارزات سیاسی علویان، حفظ اعتدال و میانه روی و گرفتار نشدن در جریان های افراطی و تفریطی فرقه ای رایج در این دوره، از مهم ترین ویژگی های فکری این خاندان است. (این مقاله در مجموعه مقالات همایش ناصر منتشر شده است.)

۶- تجزیه و تحلیل محتوای داستان های راویان تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام / کاظم استادی.

چکیده: پیرامون تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام گفتگوها و اشارات انتقادی متعددی در برخی از منابع متقدم و متأخر صورت گرفته است. با توجه به مناقشات پیرامون این تفسیر و مخصوصاً مشکوک بودن انتساب تفسیر به امامین عسکریین علیه السلام، این مسأله به وجود می آید که: آیا می توان این تفسیر را به شخص دیگری به غیر از امام دهم یا یازدهم علیه السلام استناد داد؟ آیا در متن خود تفسیر، نشانه هایی موجود است که از طریق استدلال به آن ها، بتوان به هویت مؤلف تفسیر پی برد؟ پژوهش حاضر، به صورت اختصاصی، به سه داستان راویان اولیه این تفسیر، که در متن کتاب موجود هستند، می پردازد؛ تا با دلایل و قرائنی، نشان دهد که مؤلف تفسیر، می تواند چه کسی باشد. پس از تجزیه و تحلیل تاریخی این داستان ها، و با توجه به همه شواهد و قرائن، مشخص

شد که داستان‌های سه گانه تفسیر عسکری، با زندگی و شرح حال و موقعیت حسن بن علی ملقب به ناصر اطروش در طبرستان، هماهنگ هستند؛ و می‌توان نتیجه گرفت که شخصیت ناقل تفسیر در این داستان‌ها، حسن بن علی عسکری، ملقب به ناصر للحق زیدی است.

۷- تحلیلی از زندگی ناصر کبیر (با رویکرد اخلاقی فرهنگی) / ابراهیم فلاح.

چکیده: پیمودن راه کمال و سعادت بدون داشتن الگو و راهنما میسور نخواهد بود و انسان به بیراهه رفته، به هدف نخواهد رسید. یکی از عالمان بنام واسوه عملی مردم و راهنمای اخلاق و فرهنگ، حسن بن علی مشهور به ناصرالحق است که حکومت او را می‌توان از نخستین حکومت‌های شیعی برشمرد؛ حکومتی که برای اقامه دستوره‌های الهی تشکیل شد. بدون شک آنچه انسان را به سعادت و کمال می‌رساند، دانستن و به کار بستن اصول اخلاقی و فرهنگی است، که در این مهم ناصرالحق از بهترین الگوهای اخلاقی و فرهنگی به شمار می‌آید. این پژوهش با عنوان «تحلیلی از زندگی ناصر کبیر با رویکرد اخلاقی - فرهنگی» در صدد است به شیوه‌های اخلاقی و فرهنگ سازی و همچنین آثار و فضایل و مناقب ناصر کبیر بپردازد. پس از بررسی موضوع، این نتیجه حاصل شد که ناصر کبیر، با کردار، گفتار و رفتارش، فرهنگ سازی کرد و با اخلاق عالی و ممتاز مردم را به سوی خیر و سعادت رهنمون ساخت و دولت علویان را احیا کرد. (این مقاله در مجموعه مقالات همایش ناصرمنتشر شده است.)

۸- تحلیلی جامعه‌شناختی از دوگانگی رفتار سیاسی- فرهنگی حاکمان شیعی تبرستان مطالعه

موردی: حسن بن زید و حسن بن علی علوی / سجاد رضانی.

چکیده: شهرت دو پایور سیاسی علوی یکی حسن بن زید (داعی کبیر) و دیگری حسن بن علی اطروش (ناصر کبیر) به دلیل دارا بودن ویژگی‌های بارز سیاسی - فرهنگی در میان حاکمان علوی تبرستان نه تنها به واسطه در انداختن دولتی شیعی بوده است، بلکه ناظر به القابشان متأثر از مشی سیاسی و یا رفتارهای فرهنگی در ایجاد مقبولیت و مشروعیتی همزمان در آن سرزمین نیز بوده است. فاصله میان دعای آنان در تمسک به شیوه‌های حکومتی امام علی علیه السلام و بروز رفتارهای سیاسی سرکوب گرانه در مناسبات با

دولتها و امرای هم جوار و ویا مشی فرهنگی افراطی آنان در انقیاد توده مردم مجموعه‌ای پرتناقض از رفتار سیاسی و مشی فرهنگی آنان را به همراه داشته است. واکاوی مساله تعارض میان دعاوی و رفتارهای آنان و مطالعه جامعه شناختی مشی سیاسی - فرهنگی آنان خواست پژوهش حاضر است. از آزمون فرضیات این نتیجه حاصل شد که مشی سیاسی و فرهنگی تعارض گونه این دو حاکم برگرفته از دعاوی بی پایه بدون تعمیق شریعت در نهاد حاکمیت ایشان و سرانجام عدم تطابق میان ادعا و رفتارهای منجر به احراز قدرت و کسب منزلت سیاسی بوده است.

۹- حسن اطروش / رضا رضازاده لنگرودی.

این نوشته، مقاله «دانشنامه‌ای» است؛ که بدون درج تیترا، در چندین صفحه و حدود چهار هزار کلمه، به مجموعه‌ای متنوعی از وقایع زندگی ناصر کبیر و مسایل پیرامون وی، به اختصار و مستند، پرداخته است؛ و در آن به حدود پنجاه منبع ارجاع داده شده است. این نوع مقالات، برای شروع تحقیقات پیرامون هر موضوعی، بسیار مناسب و راهگشا است. ۱۰- خدمات و رویکردهای فرهنگی، اجتماعی ناصر اطروش در شمال ایران / سید علی میراحمدی.

این مقاله در مجموعه مقالات همایش ناصر منتشر شده است؛ و در سه بخش نگاشته شده: در بخش اول، پیشین‌های از سرزمین طبرستان و دیلمان و اوضاع فرهنگی آن بیان خواهد شد. نیز به آثار و شخصیت علمی و مذهبی ناصر به اختصار خواهیم پرداخت و همچنین درباره نگاه زیدیه به مقوله امامت کوتاه سخن خواهیم گفت. در بخش دوم به رویکردهای فرهنگی، اجتماعی ناصر در دیلمان و طبرستان و در بخش سوم به خدمات فرهنگی و علمی وی خواهیم پرداخت. عناوین مقاله عبارتند از: ۱. علویان و ناصر اطروش در شمال ایران. در این عنوان به مطالب زیر نیز پرداخته شده: الف. ناصر اطروش امامی مجاهد و مجتهد. ب. آثار ناصر. ۲. رویکردها و تأثیرات فرهنگی، اجتماعی ناصر اطروش. در این عنوان نیز به این مطالب پرداخته شده: الف. تأثیرات ناصر اطروش بر فرهنگ و مذهب شمال ایران. ب. بررسی شیوه‌های تبلیغی بر اساس رفتار سنجی ناصر اطروش. ۳. خدمات فرهنگی، اجتماعی و علمی ناصر اطروش. ریز موضوعات این عنوان عبارتند از: الف.

نشرو گسترش اسلام. ب. گزارش‌های نویسندگان از انتشار اسلام توسط ناصر. ج. ساخت مساجد متعدد. د. برپایی مجالس علمی و احیای علوم دینی. ه. برقراری مجالس شعر. میراث علمی اطروش در قالب مکتب ناصریه. نویسنده این مقاله، بعداً پایان‌نامه خود را نیز در همین عنوان، نگارش نموده؛ که در نوشتار حاضر معرفی شده است.

۱۱- دراسة تحليلية في مؤلفات الناصر الأطروش / جمال موسوی.

چکیده: تلیق هذه الدراسة الضوء على مؤلفات الناصر للحق الأطروش احد الأئمة الزيدية ومن علمائهم المعروفين. لم يكن الناصر من كبار المحكام الزيدية العلوية في طبرستان فقط، وإنما كان من كبار العلماء الزيدية بل اجلهم. اصحاب الفهارس و التراجم قد احصوا اكثر من مائة كتاب او رسالة للناصر، لكن لم يبق منها او لم يصل الينا منها الا كتابين او ثلاثة كتب في الفقه و الكلام، واما آثاره الاخرى فقد ذكرت عناوينها في تضاعيف الكتب المتاخرة او توجد مقتطفات منها في مطاوي مؤلفات اخرى. بالاضافة الى ذلك، لقد وصلت الينا بعض رسايله من خلال شروح بعض العلماء الزيدية على عدة كتب الناصر، سيما كتبه الفقهية ككتاب المسائل الناصريات للشريف المرتضى. و رصدت الدراسة مؤلفات الناصر في بطون المصادر المختلفة سواء آثاره المفقودة او الموجودة.

۱۲- رویکردهای سیاسی، عقیدتی ناصرالحق رهبر برجسته علویان طبرستان و آثار و پیامدهای آن / مصطفی مجد.

این مقاله در مجموعه مقالات همایش ناصر منتشر شده است. نویسنده با ذکر مقدمه‌ای تاریخی کوتاه و بیان اهمیت دوره علویان در تاریخ تشیع ایران، و ضمن معرفی و بررسی منابعی جهت مطالعات این دوره تاریخی، به این عناوین پرداخته است: ۱- رویکرد ناصرالحق در عملکردهای سیاسی-اجتماعی؛ ۲- حکومت علویان طبرستان، بستر نخستین فعالیت‌های ناصرالحق؛ ۳- آغاز فعالیت‌های سیاسی ناصرالحق در شمال ایران؛ ۴- فعالیت‌های عقیدتی سیاسی ناصرالحق در گیلان و دیلم؛ ۵- ناصرالحق و احیای حکومت علویان در طبرستان؛ ۶- درگیری‌های داخلی و استیلای نهایی ناصرالحق؛ و آگذاری قدرت و شکاف در قدرت سیاسی؛ ۷- تدابیر

ناصرالحق و بازگشت آرامش؛ ۸- کناره‌گیری از قدرت و فعالیت‌های علمی و فرهنگی ناصرالحق.

۱۳- زمینه‌های قدرت‌یابی ناصر اطروش در طبرستان / صالح پرگاری.

چکیده: سامانیان در پی منازعه با عمرولیث صفاری در خراسان، متوجه گرگان و طبرستان شدند. این مناطق از سال ۲۵۰ هجری دستخوش نهضت علویان شده بود و منافع خلافت عباسی را در سرزمین‌های شرقی خلافت دچار مخاطره می‌کرد. سامانیان به منظور دفع تهدیدات آن‌ها در صفحات شمال شرقی و مرکزی ایران و همچنین برای جلب خشنودی خلیفه نسبت به خویش، به صورت راهبردی با علویان به خصومت پرداختند. در جنگی که بلافاصله پس از تصرف خراسان با علویان در گرفت، به علت اشتباهاتی که لشکریان علویان مرتکب شدند، محمد بن زید (داعی محمد) - دومین فرمانروای علویان - به قتل رسید و حکومت طبرستان مدت ۱۴ سال از دست علویان خارج شد. در این مدت، عمال سامانیان در این منطقه حکم می‌راندند. حکومت آن‌ها به علت وجود روحیه استقلال طلبانه در مردم این منطقه و همچنین فعالیت علویان، با مشکلات عدیده‌ای توأم شده بود. یکی از عوامل سامانیان با اتخاذ سیاست مبتنی بر جلب اعیان و اشراف و سران محلی مخالف با علویان به سوی خویش، توانست حدود ده سال بخوبی حکم براند. لیکن با مرگ وی، این سیاست پیگیری نشد و سامانیان از حمایت این قشر محروم شدند. به علت زمینه فرهنگی نسبتاً مناسبی که بر اثر فعالیت‌های فرهنگی و مذهبی یکی از علویان به نام ناصر کبیر به وجود آمده بود، در سال ۳۰۱ هجری قیام مجددی در منطقه شکل گرفت که سامانیان یارای مقابله با آن را نیافتند.

۱۴- کاوشی در مبانی نظری سیدمرتضی در الناصریات / سیدعلی موسوی نژاد.

این مقاله در مجموعه مقالات همایش ناصر منتشر شده است. نویسنده با مقدمه‌ای پیرامون فقه مقارن و اهمیت آن، و برخی مسائل درباره کتاب ناصریات سید مرتضی، به این عناوین پرداخته است: ۱- درباره ناصر کبیر. ۲- ویژگی‌های الناصریات. ۳- منابع استنباطات فقهی سید مرتضی.

۱۵- گزارش شکلی اسناد تفسیر امام حسن بن علی العسکری و نقد و بررسی آن / کاظم استادی.

چکیده: تفسیر امام حسن عسکری علیه السلام، از جهات مختلفی همچون «تاریخ تألیف»، «انتساب به مؤلف»، «اسناد کتاب» و از همه مهم‌تر، «محتوای کتاب»، مناقشه‌آمیز است؛ و مورد نقد برخی اندیشمندان قرار گرفته است. با توجه به این مناقشات، مخصوصاً مشکوک بودن انتساب تفسیر به امام حسن عسکری علیه السلام، لازم می‌نماید این تفسیر از ابعاد گوناگونی مورد بررسی قرار گیرد، که یکی از آنها، اسناد تفسیر است؛ تا دانسته شود: کل اسناد تفسیر، چگونه هستند؟ و آیا این اسناد، یکسان می‌باشند؟ پژوهش حاضر، به «گزارش شکلی اسناد تفسیر و بررسی آنها» پرداخته است؛ تا وضعیت کل اسناد تفسیر را برای پژوهش‌گران، روشن و در دسترس نماید؛ که با توجه به آن، به بررسی دیگر ابعاد تفسیر بپردازند. با جستجو و بررسی منابع حدیثی، نسخه‌های خطی تفسیر، و کتاب‌های مرتبط با این تفسیر، چند دسته اسناد قابل طرح هستند: ۱- اسناد تفسیر در روایات صدوق و در روایات انفرادی دیگر. ۲- اسناد در نسخه‌های خطی تفسیر. ۳- اسناد تفسیر در الاحتجاج. ۴- اسناد احتمالی و تعویضی دیگر. در نهایت، و با تجزیه و تحلیل تمامی این اسناد، مشخص شد که نام «حسن بن علی» در تفسیر عسکری و نیز روایات منقول از آن، طی دوران و در مراحل مختلف نوشتاری و نسخه‌برداری، تغییراتی کرده، به طوری که از یک شخصیت مذهبی - تاریخی زیدی مذهب، یعنی ناصراطروش، به یک شخصیت مذهبی امامی، یعنی امام حسن عسکری علیه السلام، بدل شده‌اند. به عبارت دیگر، کتاب تفسیر کنونی، از ناصراطروش است.

۱۶- مجموعه مقالات همایش بین‌المللی ناصر کبیر / سید علی موسوی نژاد.

این مجموعه مقالات که شامل هشت مقاله و یک مقدمه درباره شرح حال تاریخی ناصراطروش می‌باشد؛ در فرصتی اندک، با محوریت شخصیت ناصرالحق و خاندان او، از متخصصانی که در این خصوص آثاری داشتند، فراهم شده و دارای هشت مقاله است: اولین مقاله با عنوان «امام سجاد طلایه دار فقه اسلامی بر اساس مذهب اهل بیت» از استاد سید محمدرضا حسینی جلالی درباره امام سجاد علیه السلام است. انتخاب این مقاله به

دلیل پرداختن به نقش محوری امام سجاد در تاریخ اسلام و تشیع؛ و به مناسبت آن بوده است که آن امام همام جد اعلای ناصرالحق هستند. این مقاله به نقش آفرینی بی بدیل آن حضرت در مرحله بعد از نهضت سید الشهداء و دوره انتقال امامان از نسل ایشان به مرحله نهضت علمی و فرهنگی پرداخته است. مقاله دوم به قلم دکتر موسوی نژاد و با نام «تبارشناسی ناصر کبیر» به تفصیل به دودمان ناصرالحق از امام سجاد تا پدر ناصر و خاندان آنها پرداخته است. پیش از این در خصوص تاریخ و عقاید و آثار زیدیه، مقالات و کتابهایی از این نویسنده منتشر شده است. سه مقاله بعدی با عناوین: «رویکردهای سیاسی عقیدتی ناصرالحق» از دکتر مصطفی مجد؛ و «تحلیلی از زندگانی ناصر کبیر» از دکتر ابراهیم فلاح؛ و «خدمات و رویکردهای فرهنگی اجتماعی ناصر اطروش» از آقای علی میراحمدی، به شرح زندگانی و ابعاد مختلف شخصیت ناصرالحق می پردازند. مقاله بعدی با عنوان «اهمیت نسخه های خطی برای مطالعه تاریخ فرهنگی علویان شمال ایران» از دکتر رحمتی، به ادامه میراث ناصرالحق در شمال ایران و امتداد تأثیرات وی در این منطقه می پردازند. هفتمین مقاله در این مجموعه با عنوان «کاوشی در مبانی نظری سید مرتضی در الناصریات» از دکتر شریعتمداری، به نوعی همچون دو مقاله گذشته به میراث ناصرالحق می پردازد. محور اصلی این مقاله، تالیفی از عالم بزرگ امامیه در قرن پنجم سید مرتضی است؛ که از نوادگان ناصرالحق بوده اند. آخرین مقاله، تحت عنوان «مذهب زیدی در گذشته و حال در مقایسه با مذهب اثنا عشری» از استاد حسینی جلالی است؛ که ضمن برشمردن مهم ترین نقاط اشتراك و اختلاف دو مذهب و تاکید بر اهمیت میراث مشترك به لزوم شناخت صحیح از یکدیگر و دیگر راه های خنثی سازی تلاش های دشمنان شیعه برای تفرقه افکنی میان دو مذهب اشاره نموده اند.

۱۷- معرفی آثار قرآنی ناصرالحق اطروش با تأکید بر تفسیر او / کاظم استادی.

چکیده: در میان زیدیان، مخصوصاً زیدیان شمال ایران، «تفسیر نویسی قرآن» رواج داشته است؛ و یکی از این مفسران زیدی، حسن بن علی عسکری، ملقب به ناصرالحق می باشد. جدای از تألیفات و آثار زیادی که برای وی، یعنی ناصر کبیر اطروش، برشمرده اند، آثار قرآنی و تفسیری ای نیز، به وی نسبت داده اند. از سوی دیگر، چون مناقشات متعددی پیرامون

تفسیر منسوب به امام عسکری علیه السلام و مخصوصاً مشکوک بودن انتساب تفسیر به امامین عسکریین علیهم السلام وجود دارد؛ و پژوهش های جدید با توجه به اسناد تفسیر عسکری در روایات شیخ صدوق و نیز برخی از محتواهای تفسیر، نشان داده اند که، این تفسیر از حسن بن علی اطروش است؛ اکنون لازم است پژوهش شود که، ناصر اطروش چه آثار قرآنی و تفسیری داشته است؟ و تفسیر اصلی او چگونه بوده است؟ و نیز ممکن است چه شباهت هایی میان آن تفسیر، با تفسیر منسوب به امام عسکری علیه السلام وجود داشته باشد؟ بنابراین، با توجه به این که تاکنون پژوهش مستقلی در این مسأله، صورت نگرفته است؛ تحقیق حاضر در صدد است که، اجمالاً به معرفی و شناسایی آثار قرآنی ناصر کبیر بپردازد؛ و البته، توجه بیشتری به تفسیر ناصر للاحق بنماید؛ و در پایان، نتایج و پیشنهادهای را در این زمینه ارائه دهد.

۱۸- معرفی و بررسی کهن ترین نسخه خطی تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام /

کاظم استادی.

چکیده: تفسیر منسوب به امام حسن عسکری علیه السلام، از تفاسیر روایی شیعه با نزدیک به یکصد نسخه خطی است، که در نوع خود، کم نظیر است. پیرامون نسخ خطی این تفسیر، تاکنون کار مستقلی انجام نشده؛ و جدای معرفی مختصر نسخه ها در فهرس، مطلبی یافت نشد. بنابراین، لازم بود تحقیق مستقلی درباره کهن ترین نسخه خطی این تفسیر با طرح سؤالاتی انجام شود، که: ۱- کهن ترین نسخه خطی مستقل و غیرمستقل تفسیر عسکری کدام است؟ ۲- این نسخ خطی، اصیل هستند یا خیر؟ ۳- ویژگی های قدیمی ترین نسخ خطی تفسیر کدام است؟ در نوشتار حاضر، ضمن پاسخ به این پرسش ها، مشخص شد که قدیمی ترین نسخه مستقل تفسیر، نسخه خطی دانشگاه تهران، به تاریخ ۸۰۸ قمری است؛ و از آن سو، قدیمی ترین نسخه خطی (با تاریخ ۷۳۶) غیرمستقل از تفسیر که حدود چهل روایت از ۳۶۳ روایت موجود آن را در بردارد، نسخه خطی کتاب احتجاج است. همچنین، روشن شد که نسخه کهن تفسیر، دو خطه و ترمیمی است؛ و در ۱۶ برگ اول، به صورت حرفه ای، ترمیم شده است؛ و به نظر می رسد که نام کاتب و تاریخ کتابت، مخدوش و نونویس باشند؛ هر چند که با توجه به متن اصلی نسخه، این نسخه متعلق به قرن هشتم یا نهم است؛ و کاتب نسخه، حلّی کیاء یا علی کیاء، احتمالاً از نسل شیعیان زیدی گیلان بوده است.

۱۹- میراث سیاسی، فرهنگی و اجتماعی ناصر اطروش در دیلمان، گیلان و طبرستان / رجبعلی علیزاده.

چکیده: حضور علویان در نواحی شمال ایران از اواسط سده سوم قمری آثار عمیق، گسترده و پایداری در اوضاع این مناطق برجای نهاد. در پژوهش حاضر میراث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ناصر اطروش و پیامدهای فعالیت وی در آن نواحی با تکیه بر منابع معتبر و تحقیقات جدید به روش توصیفی - تحلیلی بررسی می شود. نتایج پژوهش نشان می دهد که کرامت انسانی، مبنای اندیشه و اخلاق سیاسی، وحدت اجتماعی عامل اصلی در اجرا و تحقق آرمانهای سیاسی، رواداری نسبت به مخالفان، عفو خطاکاران و اغماض نسبت به زبردستان از مشخصات اندیشه و حیات سیاسی ناصر اطروش بود و او از این طریق توانست قدرت سیاسی از دست رفته علویان و آموزه های فکری، فرهنگی و سیاسی تشیع را میان ساکنان بومی منطقه احیاء کند. همچنین، تعالیم فقهی وی حاکی از تقریب فقه زیدیه به امامیه بود.

۲۰- ناصر اطروش در آئینه سیاست و مذهب / سید حسن حسینی.

چکیده: زندگی ناصر اطروش به عنوان یکی از ائمه زیدیه و چهارمین حاکم علوی طبرستان دارای فراز و نشیب فراوانی است. او در عهد حسن بن زید داعی کبیر به طبرستان مهاجرت کرد. مدتی گرفتار عمال خلیفه عباسی در خراسان شد و سپس به کمک محمد بن زید آزاد گردید و با او همراه بود تا اینکه محمد توسط سامانیان مغلوب و شهید شد. پس از آن به دیلمان رفت، مردم آن سامان را به دین مبین اسلام دعوت کرد و سپس علیه سامانیان به خونخواهی محمد بن زید قیام نمود. آمل را تسخیر و حکومت اسلامی عادلانه ای تشکیل داد. وی اقدامات سیاسی، فرهنگی و مذهبی ارزنده ای را در منطقه ساحلی بحر خزر پی گیری نمود. بررسی زندگی، اقدامات، جایگاه علمی، مذهب، نسب و فرزندان ناصر از اهم مسائلی است که در این مختصر مورد بررسی قرار خواهد گرفت.

۲۱- الناصر الاطروش، حیات و آثاره / سید حسین موسوی بروجردی.

این نوشته، در واقع فصل دوم از تحقیق جدید کتاب المسائل الناصریات سید مرتضی است؛ که توسط کنگره سید مرتضی منتشر شده است. محقق الناصریات، در این فصل،

شرح حال مفصلی از اطروش تنظیم نموده است؛ و به نسب و تبار و اولاد ناصر اطروش؛ و نیز مشایخ و شاگردان روایی و مجلس درس او؛ و همچنین، به مذهب سید ناصر و برخی از وقایع تاریخی پیش آمده برای او پرداخته است. محقق در ادامه، به وفات و قبر وی، و نیز تألیفات و شعرا، و نیز ذکر بعضی از آراء وی؛ و همچنین ذکر نام علماء مذهب ناصری اهتمام ورزیده است. به نظر می‌رسد که این شرح حال از ناصر اطروش، کامل‌ترین ترجمه از او باشد؛ هر چند که ممکن است وقایع تاریخی و جنگ‌های اطروش در آن، همانند برخی آثار دیگر، پررنگ نباشد.

۲۲- ناصر کبیر و خدمات اجتماعی - سیاسی و فرهنگی - مذهبی وی در شمال ایران /

سید علی میراحمدی.

چکیده: شمال ایران زمین به دلیل موقعیت مناسب زیستی، همواره در طول تاریخ مورد توجه اقوام مختلف به خصوص سادات علوی بوده است. علویان در قرن سوم هجری به دلیل فشارهای حکومت عباسی، مجبور به ترک وطن و سفر به شمالی‌ترین نقاط ایران یعنی طبرستان و گیلان و دیلمان شدند. در میان آنان سیدی از تبار امام حسین علیه السلام به نام ناصر اطروش (م ۳۰۴ ق) توانست با روش‌های خردمندانه جمع‌یادی از مردم آن سامان را به دین اسلام دعوت کند. جایگاه ویژه‌ی این شخصیت برجسته اقتضای آن را دارد تا پژوهشی مستقل و قوی انجام پذیرد. با توجه به این مهم، رساله حاضر با استفاده از متون معتبر تاریخی، در چهار فصل نگاشته شد. پس از آنکه در فصل اول از کلیات و مفاهیم اصلی سخن گفتیم، در فصل دوم زندگی نامه ناصر اطروش از تولد تا وفات را مورد ملاحظه قرار داده و دریافتیم که وی رهبری شجاع، عادل و با تقوا و نیز مبلغی خستگی‌ناپذیر بوده است. در ادامه این فصل نیاکان وی را مورد بررسی قرار دادیم. در فصل سوم، با بررسی اندیشه و دیدگاه‌های سیاسی ناصر دریافتیم که وی در دورانی پیش از رسیدن به حکومت، ادعای امامت کرده است. در ادامه از اهمیت جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در اندیشه‌ی سیاسی ناصر سخن گفتیم و سپس به خدمات سیاسی او همچون احیای حکومت علوی اشاره کردیم. در ادامه‌ی این فصل از خدمات ناصر در حوزه‌ی اجتماع سخن گفتیم و مواردی چون تأسیس نظام اداری و اصلاحات اقتصادی وی را

بررسی کردیم. در پایان این فصل به مذهب ناصر اشاره کرده و دریافتیم که با توجه به شواهد و قرائن موجود، زیدی بودن ناصر بر امامی بودن وی ترجیح دارد. بنابراین فصل سوم را با خدمات مذهبی ناصر نظیر گسترش اسلام و ساخت مساجد متعدد به پایان رساندیم. در فصل چهارم و پایانی، جایگاه علمی ناصر را سنجیده و دریافتیم که وی فقیهی موثر در شمال ایران بوده و میراث فقهی و کلامی وی تا قرن‌ها در محافل علمی آن منطقه مورد توجه عالمان دین بوده است. در ادامه دو اثر بجای مانده از ناصر یعنی «البساط» و «الإحتساب» را بررسی و گزارش کردیم و در نهایت میراث علمی وی را که به مکتب «ناصریه» مشهور است مورد بررسی قرار دادیم.

(نویسنده این پایان‌نامه، پیش از آن مقاله‌ای نیز در همین عنوان، نگارش نموده؛ که در نوشتار حاضر معرفی شده است.)

۲۳- ناصر کبیر / بی‌نام (دائرة المعارف اسلامی)

این نوشته، مقاله «دانشنامه‌ای» است؛ که بدون درج تیتراژ، در چندین صفحه به مجموعه‌ای متنوعی از زندگی ناصر کبیر و مسایل آن، به اختصار و مستند، پرداخته است. گفته شد که این نوع مقالات، برای شروع تحقیقات پیرامون اطروش و هر موضوعی دیگری، بسیار مناسب و راهگشا هستند.

۲۴- نقش و عملکرد ناصر کبیر در نشر اندیشه شیعی در طبرستان / ولی‌الله مرادیان.

چکیده: در عرصه سیاسی مهمترین نتیجه مهاجرت سادات علوی به شمال ایران در قرن سوم هجری، تاسیس حکومت شیعی علوی در طبرستان بود. در اوایل قرن چهارم هجری با شکل‌گیری و بنیان‌گرفتن مکتب ناصریه، شهرهایی چون آمل و هوسم از مراکز اصلی ترویج فرهنگ شیعی در سراسر طبرستان و دیلم به شمار می‌رفتند. این نوشتار بر آن است با شیوه توصیفی و تحلیلی، تلاش ناصر کبیر در نشر اندیشه شیعی طبرستان را مورد بررسی قرار دهد. در مجموع می‌توان چنین نتیجه گرفت، محبوبیت علویان در بین عامه مردم طبرستان از یک سو و تلاش ناصر کبیر در نشر اسلام و اندیشه شیعی، سبب ساخت و راه‌اندازی مدارس، کتابخانه‌ها، محافل بحث و مناظره و تدریس علوم دینی شد. تمامی این موارد در اعتلای فرهنگ شیعی تاثیرگذار بوده است. اهمیت این تلاش‌ها در این است

که با توجه به جو سیاسی و تسنن حاکم، این منطقه در احیای فرهنگ شیعی تلاش نموده است.

۲۵- نگاهی به مرام و مذهب شیعی ناصر کبیر، ابومحمد اطروش / محمد عبداللهی.
نویسنده در مقدمه مقاله، مقاله را ترجمه ذکر نموده و نوشته است: .. در این مقاله بر آن هستیم که آنچه را که مربوط به نسب، خاندان و مذهب اوست روشن سازیم و نمی خواهیم که وقایع حکومت او را نیز به صورت مفصل بیاوریم. از این رو در بین متون تولید شده، به نظر رسید که مقاله مرحوم علامه سید محسن امین عاملی به صورت کامل، استدلالی و محققانه به این مسائل پرداخته است، لذا متن ایشان (که در جلد ۵ اعیان الشیعة از صفحه ۱۷۹ تا ۱۸۵ به چاپ رسیده است) را با تصرف و تلخیص به فارسی برگردانیم. عناوین این مقاله عبارتند از: ۱- نسب اطروش. ۲- آنچه که درباره نسب اطروش صحیح به نظر می رسد. ۳- القاب اطروش. ۴- اقوال علما درباره اطروش. ۵- کتاب المسائل الناصریة. ۶- مذهب اطروش (اطروش امامی است نه زیدی). ۷- فرزندان اطروش. ۸- اساتید و شاگردان او. ۹- تالیفات اطروش.

۲۶- نگاهی نوبه منابع کهن در جستجوی آثار و احوال ناصر کبیر / محمد علی صالحی.
چکیده: ابومحمد حسن بن علی ملقب به ناصر للحق از امامان قدر اول زیدیه، به علم و تقوی و عدالت شهره آفاق بوده است. درباره آثار و احوال ناصر کبیر مطالب بسیاری نگاشته شده که مستند بیشتر آنها نقل گزارشهای دیگران، همراه با برداشتهای متفاوت بوده است. در این نوشتار با نگاهی نو، آثار فراوان ناصر کبیر، همراه با نقل کوتاهی از آنها مستندسازی شده و در ضمن نکات تازه ای از شرح حال وی را برجسته کرده ایم. اکثر قریب به اتفاق مطالب این نوشتار با تمرکز بر مخطوطات زیدیه به ویژه نسخه های الإبانة تنظیم گردیده و در مجموع نزدیک به ۲۰۰ اثر برای ناصر للحق در این نوشتار گزارش کرده ایم و در توضیح برخی از آثار به مطالبی درباره مذهب وی نیز اشاره شده است.

۴- منابع غیرمستقل پیرامون حسن بن علی عسکری

منظور از منابع غیرمستقل، منابع و مأخذی هستند که بخش اندکی از آنها به ناصر کبیر پرداخته شده؛ و یا لابلاهی متن آنها، می توان استنادات و مطالبی پیرامون اطروش یافت.

- اطلاعات شناسنامه ای آنها به ترتیب الفبایی نام مؤلف، عبارتند از:
۱. ابن ابی الرجال، احمد بن صالح (۱۴۲۵ق)، مطلع البدور و مجمع البحور فی تراجم رجال الزیدیه، تحقیق عبدالرقیب مطهر محمد حجر، صعده: بی نا.
 ۲. ابن اسفندیار، محمد (۱۳۶۶ش)، تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال، تهران: پدیده.
 ۳. ابن طقطقی، محمد (۱۴۱۸ق)، الاصلی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
 ۴. ابن عنبه، جمال الدین احمد بن علی (۱۴۱۷ق)، عمدة الطالب فی انساب آل ابی طالب، قم، مؤسسه انصاریان.
 ۵. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، «اعتبارسنجی و استنادسنجی توقیعات امام زمان علیه السلام به شیخ مفید در کتاب احتجاج»، مطالعات فهم حدیث، دوره ۱۰ ش ۱۸.
 ۶. استادی، کاظم (۱۴۰۰ش)، «بررسی رجالی اسناد تفسیر منسوب به امام عسکری علیه السلام از شیخ صدوق تا عسکری»، مجله حدیث اندیشه، ویژه نامه همایش.
 ۷. افندی اصفهانی، عبدالله بن عیسی، (۱۴۳۱ق)، ریاض العلماء و حیاض الفضلاء، تحقیق احمد حسینی، بیروت: التاريخ العربی.
 ۸. امین عاملی، سید محسن (۱۴۰۳ق)، اعیان الشیعه، به تحقیق حسن امین، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
 ۹. انصاری، حسن (۱۳۹۲ش)، «تفسیر العسکری چگونه پرداخته شد؟»، سایت بررسی های تاریخی.
 ۱۰. آملی، اولیاء الله (۱۳۴۸ش)، تاریخ رویان، تصحیح ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
 ۱۱. تهرانی، آقا بزرگ (۱۴۰۸ق)، الذریعة الی تصانیف الشیعه، قم: اسماعیلیان.
 ۱۲. جعفریان، رسول (۱۳۹۱ش)، رساله ای درباره گسترش فساد در گیلان تحت سیطره امراء زیدیه (از حوالی سال ۷۳۲)، گزارش میراث، دوره ۲، س ۶، ش ۳ و ۴.
 ۱۳. جعفریان، رسول (۱۳۷۵ش)، تاریخ تشیع در ایران، قم، انصاریان.
 ۱۴. حسینی اشکوری، احمد (۱۴۱۳ق)، مؤلفات الزیدیه، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی.
 ۱۵. حسینی جلالی، سید محمد رضا (۱۴۲۳ق)، «الامامیه و الزیدیه یدا بید»، علوم الحدیث، دانشکده دارالحدیث، شماره ۱۲.
 ۱۶. حسینی جلالی، سید محمد رضا (۱۳۹۲ش)، «امام سجاد علیه السلام طلایه دار فقه اسلامی

- بر اساس مذهب اهل بیت (علیهم السلام)» (در مجموعه مقالات همایش بین المللی ناصر کبیر)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام).
۱۷. حسینی جلالی، سید محمد رضا (۱۳۹۲ش)، «مذهب زیدی در گذشته و حال در مقایسه با مذهب اثناعشری» (در مجموعه مقالات همایش بین المللی ناصر کبیر)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام).
۱۸. الحکیم، محمد (۱۴۱۳ق)، قراءات فی الفکر الزیدی، بیروت: دارالمنهل.
۱۹. حکیمیان، ابوالفتح (۱۳۶۸ش)، علویان طبرستان، با تقریظ عبدالحسین زرین کوب، تهران: دانشگاه تهران.
۲۰. حمید الدین، عبدالله بن محمد بن اسماعیل (۱۴۲۰ق)، الزیدیة، اردن: مؤسسة الامام زید بن علی الثقافیه.
۲۱. خلعتبری لیماکی، مصطفی، (۱۳۸۲ش)، سیری در تاریخ علویان غرب مازندران، تهران: نشر رسانش.
۲۲. دیلمی، ابوالفضل بن شهردویر (۱۳۸۸ش)، تفسیر کتاب الله، مقدمه: محمد عمادی حائری، تهران: کتابخانه مجلس.
۲۳. رایینو، ه. ل (۱۳۴۳ش)، سفرنامه مازندران و استرآباد، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۲۴. رحمتی، محمد کاظم (۱۳۸۳ش)، «قیام عالمان زیدی؛ ابوالعباس حسنی و کتاب المصاییح معرفی و نقد»، کتاب ماه دین خرداد شماره ۸۰.
۲۵. رحمتی، محمد کاظم (۱۳۸۸ش)، «میراث فرهنگی زیدیان ایران و انتقال آن به یمن»، تاریخ ایران، زمستان ش ۶۳/۵.
۲۶. رحمتی، محمد کاظم (۱۳۹۲ش)، «اهمیت نسخه های خطی برای مطالعه تاریخ فرهنگی علویان شمال ایران» (در مجموعه مقالات همایش بین المللی ناصر کبیر)، تهران: مجمع جهانی اهل بیت (علیهم السلام).
۲۷. رحمتی، محمد کاظم (۱۳۹۲ش)، زیدیه در ایران، تهران: پژوهشکده تاریخ اسلام.
۲۸. ستوده، منوچهر (۱۳۵۱ش)، از آستارا تا استرآباد، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
۲۹. سید کباری، سیدعلیرضا (۱۳۸۷ش)، حوزه های علمیه شیعه در گستره جهان، تهران: امیرکبیر.

۳۰. شریعتمداری، حمیدرضا (۱۳۹۲)، «کاوشی در مبانی نظری استنباطات فقهی سید مرتضی در ناصریات»، مجله پژوهش‌های فقهی، سال ۹، شماره ۴.
۳۱. شهاری، ابراهیم بن قاسم (۱۴۲۱ق)، طبقات الزیدية الكبرى، تحقیق عبدالسلام وجیه، عمان: بی‌نا.
۳۲. صدیقی، غلامحسین (۱۳۷۳ش)، جنبش‌های دینی ایرانی در قرن‌های دوم و سوم هجری، تهران: پازنگ.
۳۳. صمدی، حسین (۱۳۷۰ش)، در قلمرو مازندران، بابل: نقش جهان.
۳۴. طبری، محمد بن جریر (۱۳۸۷ق)، تاریخ الامم والملوک، تاریخ الطبری، بیروت: روائع التراث العربی.
۳۵. العزّی، سید عبدالله بن حمود بن درهم (۱۴۲۱ق)، علوم الحدیث عند الزیدية و المحدثین، صنعا: مؤسسة الامام زید بن علی الثقافية.
۳۶. علم‌الهدی، علی بن حسین (۱۴۱۷ق)، مسائل الناصریات، تحقیق مرکز البحوث، تهران: رابطه الثقافة والعلاقات الإسلامية.
۳۷. العمرانی، محمد بن اسماعیل (۱۴۱۱ق)، «الزیدية باليمن»، مجلّة رسالة الاسلام، دارالتقريب بين المذاهب الاسلاميه، قاهره: دارالتراث.
۳۸. العمری، علی بن محمد (۱۴۰۹ق)، المجدی فی أنساب الطالبیین، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۳۹. فخررازی (۱۳۷۷ش)، الشجرة المباركة، تحقیق سید مهدی رجائی، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۴۰. فرای، رن (۱۳۶۳ش)، تاریخ ایران از اسلام تا سلاجقه، ترجمه حسن انوشه، تهران، امیرکبیر.
۴۱. فرمانیان و سید علی موسوی نژاد (۱۳۸۶ش)، درسنامه تاریخ و عقائد زیدیه، قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.
۴۲. فیشر، ویلیام بین (۱۳۶۰ش)، سلسله‌های کوچک شمال ایران (در تاریخ ایران کمبریج)، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیرکبیر.
۴۳. قوچانی خامنه، مریم (۱۳۹۵ش)، «معرفی تفسیر کتاب الله و تبیین گرایش‌های زیدی و ولایی مفسر»، مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، س ۱۲، پاییز ۴۵.

۴۴. قهرمانی نژاد شائق، بهاء الدین (۱۳۸۷ ش)، علویان طبرستان، قم، نورالسجاد.
۴۵. کاوسی، مینا (۱۳۹۳ ش)، ماخذشناسی نهاد حسبه در شرق جهان اسلام (پایان نامه کارشناسی ارشد)، تهران: دانشگاه تربیت معلم (دانشکده ادبیات و علوم انسانی).
۴۶. کاوسی، مینا (۱۳۹۴ ش)، «معرفی کتاب الاحتساب حسن اطروش»، دومین کنگره بین المللی فرهنگ و اندیشه دینی.
۴۷. گیلانی، شیخ علی، (۱۳۵۲)، تاریخ مازندران، بی جا: انتشارات بنیادی.
۴۸. مادلونگ، ویلفرد (۱۹۸۷ م)، اخبار ائمة الزیدية فی طبرستان و دیلمان و جیلان، بیروت: المعهد الألماني للأبحاث الشرقية.
۴۹. مادلونگ، ویلفرد (۱۳۷۲ ش)، «تشیع امامی و زیدیه در ایران»، ترجمه رسول جعفریان، کیهان اندیشه، س ۵۲، بهمن و اسفند.
۵۰. مادلونگ، ویلفرد (۱۳۸۱ ش)، فرقه های اسلامی، ترجمه ابوالقاسم سری، تهران: اساطیر.
۵۱. مجد، مصطفی (۱۳۸۶ ش)، ظهور و سقوط علویان طبرستان، تهران: نشر رسانش.
۵۲. محلی، حمید بن احمد (۱۴۲۳ ق)، الحدائق الوردیة فی مناقب ائمة الزیدية، یمن (صنعا): مکتبة بدر.
۵۳. محمد حامد إسماعیل (۱۴۳۵ ق)، «الحركة العلمية فی طبرستان إبان الدولة العلوية»، آداب الرفادین، شماره ۶۹.
۵۴. محمدی جلالی، محمد مهدی (۱۳۸۵ ش)، تاریخ تشیع و مزارات شهرستان ساری، قم: وثوق.
۵۵. محمدی جلالی، محمد مهدی (۱۳۸۷ ش)، امامزادگان حافظ، مفسر و قاری قرآن، قم: فقه.
۵۶. مدرسی طباطبایی، سید حسین (۱۳۸۶ ش)، مکتب در فرآیند تکامل، تهران: کویر.
۵۷. مرعشی، سید ظهیرالدین (۱۳۹۵ ش)، تاریخ گیلان و دیلمستان، تهران: فرهنگ ایلیا.
۵۸. مرعشی، ظهیرالدین (۱۳۶۳ ش)، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران، باهتتام دارن، تهران: گستره.
۵۹. مروزی، عزالدین (۱۴۰۹ ق)، الفخری فی أنساب الطالبیین، قم: مکتبة آية الله المرعشی النجفی.

۶۰. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، (۱۳۸۵ش)، مروج الذهب، به تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید، مصر: المكتبة التجارية الكبرى.
۶۱. موسوی تنیانی، سید اکبر (۱۳۹۲ش)، «مناسبات امامیه وزیدیّه (از آغاز غیبت صغری تا افول آل بویه)»، تحقیقات کلامی، زمستان شماره ۳.
۶۲. موسوی نژاد، سیدعلی (۱۳۸۴ش)، تراث الزیدیة، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.
۶۳. مهرآبادی، میترا (۱۳۸۷ش)، تاریخ سلسله‌های محلی ایران، تهران: دنیای کتاب.
۶۴. المؤیدی، مجدالدین بن محمد (۱۴۴۱ق)، التحف شرح الزلف، یمن (صعدة): مكتبة أهل البيت عليه السلام.
۶۵. ناشناس (۱۳۴۰ق)، التحفة البهية فی أحوال الزیدیة، نجف: نسخ خطی کتابخانه کاشف الغطاء، شماره ۹۴۸۰.
۶۶. ناشناس (حدود قرن هشتم)، رسالة فی تراجم علماء الزیدیة و تألیفاتهم (نسخه خطی ناقص درباره زیدیان گیلان)، نجف: نسخ خطی کتابخانه کاشف الغطاء، شماره ۱۵۷۳.
۶۷. واردی کولایی، تقی (۱۳۸۹)، تاریخ علویان طبرستان، قم: دلیل ما.
۶۸. الوجیه، عبد السلام عباس (۱۴۲۲ق)، مصادر التراث فی المكتبات الخاصة فی اليمن، صنعاء: مؤسسة الامام زید بن علی الثقافية.
۶۹. هارونی، ابوطالب یحیی بن حسین (۱۴۱۶ق)، الافادة فی تاریخ ائمة السادة، تحقیق یحیی عزان، اردن: مؤسسه الامام زید بن علی الثقافية. نیز: همان، (۱۳۸۷ش)، تصحیح محمد کاظم رحمتی، تهران: میراث مکتوب.
۷۰. هارونی، یحیی بن الحسین بن هارون (بی تا)، التیسیرالمطالب فی أمالی السیدأبی طالب، بیروت: منشورات دارمکتبة الحیاء.
۷۱. هوسمی، محمد بن یعقوب (۱۳۸۹ش)، الابانة (الصلوة، الدعای، السیر)، مقدمه: محمد عمادی حائری، تهران: کتابخانه مجلس.
۷۲. یوسفی خوش‌قلب، علی اکبر (۱۳۷۵ش)، گیلان، و دیلمان در سده‌های نخستین اسلامی از مقاومت تا قبول اسلام (کارشناسی ارشد)، تهران: دانشگاه شهید بهشتی (دانشکده ادبیات و علوم انسانی).

- ابن اسفندیار، محمد (۱۳۶۶ ش)، تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال، تهران: پدیده.
- ابن ندیم (بی تا)، فهرست ابن ندیم، به کوشش ر.تجدد، تهران: بی نا.
- استادی، کاظم (۱۴۰۱ ش)، د، «گزارش شکلی اسناد تفسیر امام حسن عسکری (علیه السلام)»، حدیث پژوهی، دوره ۱۴ ش ۲۸.
- استادی، کاظم (۱۴۰۱ ش)، ذ، «بازشناسی مؤلف تفسیر منسوب به عسکری»، مجله قرآن و حدیث دانشگاه فردوسی، دوره ۵۴ ش ۱۰۹.
- استادی، کاظم (۱۴۰۰ ش)، ز، «معرفی آثار قرآنی ناصرالحق اطروش با تأکید بر تفسیر او»، مجله بین المللی مطالعات ایرانی-اسلامی، ۱۰د، ش ۳.
- استادی، کاظم (۱۴۰۱ ش)، ع، «بررسی رجالی حسن بن علی عسکری اطروش، صاحب تفسیر عسکری، در منابع امامیه»، مجله حدیث اندیشه، ویژه نامه همایش.
- اصفهانی افندی، عبدالله (۱۴۰۳ ق)، ریاض العلماء، قم: بی نا.
- اطروش، حسن بن علی (۱۴۱۸ ق)، البساط، یمن (صعده): مکتبه التراث الاسلامی.
- اطروش، حسن بن علی (۱۴۲۳ ق)، الاحتساب، تحقیق جذبان، یمن (صعده): مکتبه التراث الاسلامی.
- امین عاملی، سید محسن (۱۴۲۱ ق)، اعیان الشیعة، بیروت: دارالتعارف.
- طوسی، محمد بن حسن (۱۴۱۵ ق)، رجال طوسی، به کوشش الاصفهانی، قم: جامعه مدرسین.
- عسکری، حسن (۱۴۰۹ ق)، التفسیر المنسوب الی الامام ابی محمد الحسن بن علی العسکری، تحقیق محمد باقر ابطحی، قم: بی نا.